

“UÇURUM DƏRƏLƏR” HANSI DƏRƏLƏRDİR?

yaxud N.Nərimanovun yaradıcılığında “din” problemi

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

II hissə

Dinin əsaslarına qarşı mübarizə, yoxsa “yalançı və həqiqi məbud” məsələsi?

“Bahadır və Sona”da Bahadırın dilindən səsləndirilən fikirlərin indiyə qədərki ədəbiyyatşünaslıq yozumlarının həqiqətlə əlaqəsi olmadığını sübut etmək üçün Nərimanovun başqa əsərlərində əks etdirilən mövqeyini şərh etməyə xüsusi ehtiyac var. “Pir” povesti bu mənada daha çox material verir və Bahadırın din və dinlərlə bağlı mövqeyini birmənalı şəkildə başa düşmək üçün açar verir. Nərimanovun “Pir” povestini yazmaqda məqsədinin, yazıçı mövqeyinin ədəbiyyatşünaslığımızdakı dəyərləndirilməsinin əsas tendensiyası necədir? Qeyd etmək lazımdır ki, sovet rejiminin ateist təbliğatının qüvvədə olduğu vaxtlarda - 50-ci illərin ortalarında ədəbiyyatşünaslığımızın əsərə verdiyi ən ümumi qiymət aşağıdakı kimi idi: “Pir” əsəri qiymətli ateist təbliğat vasitəsidir (C.Hacıyev).

Əsərə münasibət ədəbiyyatşünaslığın sonrakı inkişaf mərhələlərində də dəyişməmişdir. Prof. T.Əhmədov yazır: “N.Nərimanovun “Pir” povestini yazmaqda məqsədi avam kütlələrin “müqəddəs” ocaqlara, ziyarətgahlara olan möhkəm inam və etiqadını sarsıtmaq, beləliklə, onların varlığına hakim kəsilən dini vahiməni, qorxunu aradan qaldırmaq idi” (Göstərilən əsəri. s.211). Əsərə verdiyi təhlillərdə tədqiqatçı mülahizələrini bir qədər də inkişaf etdirir: “Məlum olduğu kimi, bu əsəri qələmə aldığı dövrdə yazıçı elə bir mühitdə yaşayırdı ki, bilavasitə Allaha qarşı çıxa bilməzdi. O, pirə, din vaizlərinə qarşı mübarizəsində dolayısı ilə şəriətə, onun əhkamlarına və müqəddəslik haləsinə qarşı çıxdı” (Göstərilən əsəri.s.223).

Heç şübhəsiz ki, “Pir” povestini yazmaqda N.Nərimanovun “avam kütlələrin “müqəddəs” ocaqlara, ziyarətgahlara olan möhkəm inam və etiqadını sarsıtmaq” məqsədi olmuşdur. Lakin bu mülahizələrdə Nərimanovun yalançı pir və ziyarətgahlara olan münasibəti ilə həqiqi dinə, İslama, bir olan Allaha və şəriət hökmlərinə münasibəti eyniləşdirilir. “Pir” povestində Nərimanovun yalançı pirlərə tənqidi yanaşması İslamın əsaslarına, Allaha və şəriətə inkarcı münasibətdən doğmur.

Povestdə məsələ ədəbiyyatşünaslıqda deyildiyindən tamam fərqli qoyulmuşdur. “Pir”də öndə olan ideya yalançı və həqiqi məbud probleminin bədii ifadəsində əks olunur. Müəllif insanların yalançı pirləri özünə məbud kimi seçməkdə yanlışlığa yol verdiklərini, prinsip etibarı ilə bunun Allaha şirik qoşmaq anlamına gəldiyini və buna görə də insanların yalançı pirlərə yox, bir olan Allaha tapınmalarının zəruriliyini əks etdirir. “Pir”in yazılmasında əsas yazıçı məqsədi budur və müəllif öz ideya mövqeyini maarifçi realizmin estetik prinsiplərinə uyğun olaraq açıq tendensiyalı yolla əks etdirir. Bu açıq tenden-

siyalıq həm müəllif mühakimələrinin birmənalı ifadəsində, həm də süjet xəttinin əsasında dayanan hadisənin müəllif ideyasını birbaşa əks etdirməsi fonunda meydana çıxır.

Ateizmi, yoxsa Azan səsinin təbliğ edən sənətkar?

Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən birində deyilir: “Göyün əhli yer sakinlərindən azan səsinə başqa bir şey eşitmirlər”. 18 cümlədən ibarət Allahın namaza dəvət səsi olan “Azan”ın ilk iki və son cümləsi belədir: “Əllahü-əkbər. Əşhədü ən la ilahə illəllah... La ilahə illəllah (tərcüməsi: Allah-taala vəsf olunmaqdan daha böyükdür. Şəhadət verirəm ki, Allahdan başqa ibadətə layiq məbud yoxdur... Allahdan başqa ibadətə layiq məbud yoxdur” (Ayətullah Əl-Uzma Seyid Əli Hüseyni Sistani. İzahlı şəriət məsələləri. Bakı. Ələm. 2014, s.123-124).

“Pir” povestində Nərimanov öz dini dünyagörüşünün mahiyyətini öncə “Azan”a münasibətlə açıqlayır: “Allahü-əkbər! Allahü-əkbər! Əşhədü-ən la ilahə illəllah...” Səhər sübh vaxtı gün çıxmamış tamam canlı şeylər hələ yuxuda ikən təbiətin sükut bir zamanında yarıyanmış, yarıyuxuda iraq bir minarədən bu sözlər, bu səda sizə necə təsir edir, bilmirəm, fəqət mən sevirəm. Mən çalışıram bu sözləri aşkar, aydın eşidəm. Bilmirəm bu əzanın musiqisimi, ya bu sözlərin mənasımı, yəni əlaqıqdan qulaqlarımın bu sözlərə adət etməyimi, bilmirəm hankisi, fəqət onu bilirəm ki, bunda bu sözlər sübh vaxtı məni bir qeyri-ələmə dəvət edirlər. Hələ cocuq ikən sözlərin mənasını başa düşmürdüm, yenə də bu sözlər mənim üçün təsirsiz deyildi. O vaxt bunu düşündürdüm ki, dua edirlər. Mənasını biləndən sonra bu sözlər məni daha artıq maraqlandırdı. “Allah böyükdür. Şəhadət verirəm ki, bir Allahdan başqa yoxdur qeyri-məbud”. Nərimanova görə, İslam dini və onun müqəddəs kitabı, şəriət məsələni konkret qoyur: Allahdan başqa qeyri-məbud yoxdur. “Azan” da bunu dönə-dönə təsdiq edir. Nərimanovu heyrləndirən budur ki, özünü müsəlman hesab edən şəxs hər gün üç dəfə məscid minarəsindən Allahdan başqa Allahın yoxluğuna dair İslam hökmü eşidirsə, hər dəfə namazdan qabaq (vacib namazlardan) Azanın sözlərini təkrar edirsə, o, eşitdiklərinin və özünün təkrar etdiklərinin mahiyyətini niyə dərk etmir? Dərk edirsə, yalançı ziyarətgahlardan hansı məntiqə nicat gözləyir? Mahiyyətə bunun Azanda hər gün eşidib, özünün də təkrar etdiklərinin təhrifi, əslində isə küfr olduğunu başa düşmürmü? Povestdə Məşədi Allahverənin şikəst uşağı pırə aparır, ondan nicat diləməsinə - özünü müsəlman hesab edib, gündə neçə vaxt namaz qılan adamın bu “inanc”ına müəllif münasibəti belədir: “Məscidlər var, məscidlərin uca minarələri var. Bu uca minarədən müəzzinlər səhər, günorta, axşam hamı bir ağız gözəl səslə deyirlər: “Şəhadət veririk ki, bir Allahdan başqa qeyri-məbud yoxdur”. Bunlar heç! Hər bir müsəlman özlüyündə namazdan müqəddəm bu sözləri deyib də sonra namaza sürü edir...”

Odur, Məşədi Allahverən də səhər namazına durub bu sözləri deyir, onun qonşusu hacı filan da bu sözləri deyir, hamı bir ağızdan şəhadət verirlər: bir Allahdan başqa qeyri-məbud yoxdur.

Əcəba, nə üçün bunlar pırə hazırlayırlar?.. Hətta bir çoxu namaz vaxtında da bu sözləri deyər-deyər pırə getməklərini fikir edirdi”. Ümumən yaradıcılığında, o cümlədən “Pir” povestində dinə dair yer alan mülahizələr Nərimanovun din məsələsində, həmçinin İslam dini ilə bağlı əsaslı biliyə malik olduğunu, eyni zamanda, ali rus təhsili almasına baxmayaraq, həqiqi türk-müsəlman, şərqli xarakterini və inancını qoruyub saxladığını sübut edir. Azan səsi qarşısındakı hissi yaşantıları, duyduqları və düşündükləri onun həqiqi türk-müsəlman xarakterini ortaya qoyur. Eyni zamanda, İslam dininə qail türk-mü-

səlman ziyalı kimi mənsub olduğu dinin qanun və qaydalarına yetərinə bələdliyini də müşahidə edirik. Hər bir müsəlmanın namaz qılmaqdan qabaq Azanın sözlərini özü-özünə təkrar etməsinə diqqət çəkməsi onun dini biliklərinin zənginliyini göstərir. Nərimanovun bu mülahizəsi namaz qılma-

ğın şərtlərindən biri olmaqla şəriət hökmlərində də təsdiq olunur.

Elmi ədəbiyyatda pirlərdə ilahi güc axtarışı mahiyyətə Allaha şirik qoşmaq kimi mənalandırılır və həqiqi dini inanc kimi qəbul edilmir. Bundan əlavə, tarixən pir adı ilə ziyarət olunan və insanların nəzərində ilahi gücə malik dini ocaqlar kimi qələmə verilən yerlərin bir qismi savadsızlıq şəraitində, həqiqi islami dəyərlərlə tanış olmayan mühitlərdə, başqa sözlə, fanatizm mühitində işbazların yaratdığı yalançı pirlərdir. Məhz yalançı pirlər XIX əsrin ikinci yarısından, xüsusən son rübündən təşəkkül tapıb inkişaf etməyə başlayan maarifçilik hərəkatı zəminində ədəbiyyatın tənqid obyektinə çevrilmişdir. Ə.Haqqverdiyevin “Pir” hekayəsi, N.Nərimanovun eyni adlı povesti və digər sənətkarların yaradıcılığında rast gəldiyimiz bu tipli əsərlər sovet ədəbiyyatşünaslığında nə qədər din əleyhinə yazılmış əsərlər kimi dəyərləndirilsə də, ateizm təbliğatı üçün material kimi istifadə edilsə də, birmənalı şəkildə söyləmək lazım gəlir ki, bu əsərlərin heç birində İslamın əsasları tənqid hədəfi deyildir. Əksinə, müəlliflər İslamın həqiqi mahiyyətindən çıxış edərək bütün bunları insanın bəsiyyət gözünün açıq olmamasından irəli gələn fanatizm kimi dəyərləndirmişlər.

Möminliyin şərtləri. Nərimanov və namaz.

Nərimanov povestdə möminliyin şərtləri üzərində geniş dayanır. Allaha inam və imanın təmənnasızlığını, Qurani-Kərim, şəriət hökmlərinə əməl etməyi vacib sayır.

O, İslam dinində orucun, namazın, zəkatın, fitrənin yerini çox yaxşı bilir və bunları möminliyin şərtləri kimi qəbul edir. Lakin Nərimanov oruc tutmağı, namaz qılmağı, fitrə və zəkat verməyi öləndə cənnətə düşməyin vasitəsi kimi dərk etməyi, bunları möminə yaraşmayan hərəketlərinə qalxan etməyi qəbul etmir. Yazıçı tutulan orucun, qılan namazın Allaha böyük sevginin, daxili ehtiyacın ifadəsi, qəlbin və düşüncənin ilahi bir nurla işıqlanması kimi başa düşür. “Orucumu tutaram, namazımı qılıram, fitrə, zəkatımı verirəm” deyib bunun müqabilində “yetir, pərvərdigara, filan şeyi, özün şahidsən, buyruğuna əməl edirəm” və bu tipli digər istəklərlə Allaha üz tutmağın möminliklə heç bir əlaqəsi olmadığını önə çəkir. Nərimanov oruc tutub fəhş danışanların, namaz qılıb “qardaşının yetimlərinə çatan pulları” mənimşəyənlərin oruc- namazının Allah tərəfindən qəbul olunmayacağı üzərində dayanır. Möminin içindəki Allah xofunun, sevgisinin, ilk növbədə, ətrafın-

dakılara münasibətdə meydana çıxmasını müsəlmançılığın əsas şərti hesab edir.

Nərimanov çox haqlı olaraq insanın Allaha olan “şükrü”nün mahiyyətini başa düşməyi, onun Allah qorxusunu və sevgisini aqlın gözü ilə dərk etməsini vacib şərt sayırdı.

Möminin Allah qorxusu, Nərimanovun Allah sevgisi.

Yazıçı öz qəhrəmanının, başqa sözlə, soydaşının obrazının Allaha münasibətində bir fanatizm görür, axundun, mollaının Məşədi Allahverənə (Məşədi Allahverənlərə) təlqin etdikləri Allah qorxusu hissinin mənəvi-ruhi bir duyğuya çevrilmədiyindən, buna görə də bu “qorxu”ya həqiqi məhəbbət hissinin qarışmadığından, nəticə etibarı ilə bu “qorxu”nun “qaradovoy qorxusu” kimi bir hissə çevrilməsindən ciddi şəkildə narahat olur. Nərimanov axund və mollaların öz mənafeləri naminə bəndə ilə Allah arasında dayanmasını və qorxu təlqin edən bir kabusə çevrilməsini mənəvi kamilləşmə yolunda ən böyük maneələrdən biri sayırdı. Sovet ədəbiyyatşünaslığının ateizmin təbliğat vasitəsi kimi təqdim etdiyi əsərdə qəhrəmanın nadan hərəketləri müqabilində yazıçı Allahla bağlı, möminliyin həqiqi şərtləri ilə bağlı düşüncələrini oxucu ilə aşağıdakı kimi bölüşürdü: “...Nə olardı ki, buna deyəydilər Allah adildir, hamıya bir gözlə baxır, Allah mehribandır - hamını sevər, bəslər... Xeyr, Məşədi Allahverənə Allahın oruc-namazla tanıtmışdılar. Fəqət deməmişdilər ki, Allahın tanımasan, namaz-orucun da heç. Əvvəl desə idilər çalış, Allahın sifətlərini bil, adil, mehriban ol, hamını sev, o vaxt Allahına yavuqlaşarsan, yavuqlaşib da ona məhəbbət bağlarsan, bu məhəbbət səni namaz qılmağa, oruc tutmağa, qeyri yaxşı əməllər etməyə də vadar edər. Düşünmədilər ki, qanunla, qorxu ilə, dürlü-dürlü “vədlər”lə həqiqi məhəbbət meydana gəlməz... Həqiqi məhəbbət üçün görmək, düşünmək, hiss etmək lazım gəlirdi. Bu da mümkün idi; gündə min dəfə hər addımında Məşədi istəsə idi, həqiqi Allahın görərdi, düşünərdi və hiss edərdi. Daha lazım deyil idi deyilə: namaz qıl, özü qılacaqdı; sevdidi, həqiqi məhəbbət bağladığı məbudə özü səcdə edəcəkdə, ona yaxınlaşmağa çalışacaqdı... Namaz vaxtında daha rüşvət verməzdi, rüşvət istəməzdi, fəqət bunu deyirdi: “Pərvərdigara, səni bilmək, düşünmək üçün asan və düz yol göstər!..” Həqiqi Allahın tapmış olsa idi, yəqin ki, onun qüdrəti ilə meydana gələn elmin qədr-qiymətini bilərdi və bilib də bədbəxt oğlunu, özünü və arvadını müalicəsiz qoymazdı...”

“...Gündə min dəfə hər addımında Məşədi istəsə idi, həqiqi Allahın görərdi” deyərək Nərimanov nəyi nəzərdə tuturdu? Povestdə oxuyuruq: “Hər şeyi Allah yaradıbdır” sözlərini tutuquşu kimi təkrar edərdi. Fəqət bütün vücudu ilə bunu düşünməzdi. Heç olmasa, bədəninə diqqət edib dəqiqədə yetmiş beş dəfə tiq-tiq edən ürəyinin səsinə eşidə idi... Laməhalə bağçasında bitən güllərin, ağacların həyatına bir fikir verə idi: yarpaqlar saralır, tökülür, yenə yaşıl yarpaqlarla ağaclar bəzənir, çiçək açır, çiçəklər tökülüb qırmızı almalar ağaclarından sallanır... Buna da diqqət edib bu həyatda da gündə yüz dəfə şükr etdiyi pərvərdigara qüvvətini, qüdrətini hiss edə bilməyirdi”. Bu cür düşüncələri ilə Nərimanov sanki Qurani-Kərimin hökmlərinə təfsir verirdi. Onun düşüncələri bilavasitə müqəddəs kitabın hökmlərinə söykənirdi. “Ən-nəhl” (Bal arısı) surəsində (68-69-cu ayələr) oxuyuruq: “Rəbbim bal arısına belə vəhy (təlqin) etdi: “Dağlarda, ağaclarla və (insanların) qurduqları çardaqlarda (evlərin damında, üzümliklərdə) özünə evlər tik (pətkələr sal). Sonra bütün meyvələrdən ye və Rəbbinin sənə göstərdiyi yolla rahat (asanlıqla) get! (Və ya: “Rəbbinin yollarını itaətlə tut”). (O arıların) qarınlarından insanlar üçün şəfa olan müxtəlif rəngli (ağ, sarı, qırmızı) bal çıxar. Şübhəsiz ki, bunda da düşünüb dərk edənlər üçün bir ibrət vardır!”